

СОЦІОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДИТИНСТВА

Ірина Загарницька
Київ

В статті аналізуються існуючі соціологічні підходи до розуміння феномену дитинства, обґрунтовується необхідність комплексного вивчення проблематики дитинства з врахуванням структурних змін соціуму.

Ключові слова: дитинство, соціум, соціологія дитинства

Усвідомлення людством загрозливих наслідків власної життєдіяльності, невизначеності шляхів майбутнього розвитку та залежності якості змін у політиці, економіці, культурі від реалізації потенціалу кожного члена суспільства зробило людину стратегічним ресурсом прогресу будь-якої держави, спонукало до ґрунтовного осмислення її нового статусу в оточуючому світі. Цілком закономірно серед найбільш цікавих для дослідників етапів людського життя центральне місце посіло дитинство, в якому закладаються основні траєкторії подальшого становлення особистості. Його цілковита залежність від існуючих соціальних умов та сучасна динаміка загострення проблем у цій сфері змушують підключитися до наукової розробки даного феномену соціологів, покликаних провести ґрунтовний і комплексний аналіз місця й ролі дитинства у стрімких суспільних процесах, окреслити тенденції його розвитку в контексті цивілізаційних реалій.

З точки зору соціологічної науки, дитинство – незамінний елемент соціальної системи, який, як підкреслює Н. Самойленко, виконує у ній низку вкрай важливих функцій:

- 1) трансляційну, пов'язану з усвідомленням та опануванням дитиною досвіду, традицій і цінностей свого народу і держави;
- 2) світоглядно-інформаційну, яка реалізується у формуванні системи знань, що допомагають дитині вибудувати власний світогляд та визначити своє місце в соціумі;

- 3) аксіологічну, пов'язану із сприйняттям та критичною оцінкою різноманітних явищ і процесів, цінностей і норм поведінки в соціумі;
- 4) нормативно-регулятивну, яка сприяє становленню і регулюванню стосунків дитини із соціальним оточенням;
- 5) відтворення, яка виявляється у збереженні від покоління до покоління усталеної системи суспільних відносин;
- 6) дескриптивну, зорієнтовану на аналіз соціальних реалій, що є підґрунтям формування об'єктивної діяльності дітей;
- 7) життєво-орієнтаційну (прагматичну), що розкривається у прикладному характері соціологічних знань, формуванні життєвої компетенції людини для вирішення особистих буттєвих проблем;
- 8) соціально-технологічну, пов'язану з впровадженням інноваційних соціальних технологій, спрямованих на вдосконалення окремих соціальних процесів та оптимізацію соціальних взаємодій;
- 9) прогностичну, що сприяє науковому прогнозуванню та оцінюванню майбутніх тенденцій у розвитку дитячої соціально-демографічної групи [9].

Враховуючи зазначені функції дитинства, соціологія покликана дослідити: соціальну специфіку дитинства; загальні характеристики дітей як соціально-демографічної групи; особливості різних вікових груп дітей та етапів їх соціалізації; вплив первинних і вторинних агентів соціалізації; процес формування та динаміку розвитку дитячої субкультури; девіантну поведінку та її різновиди; характерні особливості взаємодії поколінь у сучасних умовах тощо. Причому ґрунтується вказаний соціологічний аналіз дитинства на врахуванні цілої низки чинників: еволюції способів виробництва, вікової та статевої стратифікації, найпоширеніших типів родин, системи міжособистісних стосунків, загально визнаних соціокультурних цінностей і т.і.

Аналіз робіт, присвячених такому вивченню дитинства, дозволяє виокремити два відносно самостійні напрямки наукового пошуку. До першого з них – еволюціоністського – належать дослідження, в яких

дитинство постає певною культурно-історичною цінністю. Зокрема, у працях Ф. Арієса, Ф. Боаса, М. Мід, Б. Малиновського, Л. Демоза, Е. Еріксона та інших простежується еволюція змісту дитинства, осмислюються особливості історичної зміни даного феномену у поступі цивілізації. Акцент на значення дитинства для розвитку культури людства зроблено в роботах таких зарубіжних вчених, як: П. Брюхнер, М. Віннс, Х. Попітц, Н. Постман, Д. Ріхтер, Х. Хенгст, Х. Цахер; а також у дослідженнях представників пострадянського простору: І. Бестужева-Лади, С. Іконнікової, М. Кагана, Л. Кураєвої, Е. Куруленко, Д. Фельдштейна та інших.

Другий напрям вивчення дитинства - функціоналістичний, в якому воно аналізується як частина соціальної структури суспільства, представлений працями дослідників, серед яких: Е. Болдінг, Дж. Гарбаріно, К. Девис, Дж. Квортруп, С. Фріс та інші. Частково цього аспекту торкаються у своїх монографіях Ш. Айзенштадт і Т. Парсонс. У пострадянській соціології дитинство як соціальний феномен аналізується в роботах І. Кона, Є. Омельченка, М. Осоріної, В. Ярської та інших.

Особливу цікавість у даному контексті представляють концепції еволюції дитинства Л. Демоза, М. Мід і Б. Малиновського, Е. Куруленко, роботи яких належать до першого з напрямів. Так Л. Демоз, аналізуючи закономірності розвитку дитинства, вказує на поступове збільшення ступеня його незалежності від дорослого світу внаслідок змін характеру стосунків між батьками і дітьми. Виходячи з особливостей різних стилів виховання і форм взаємин між батьками і дітьми, вчений пропонує власну періодизацію історії людства [1].

В роботах М. Мід та Б. Малиновського підкреслюється особливе значення соціокультурних факторів у процесі дорослішання людини. Зокрема, М. Мід доводить, що в будь-якому суспільстві дитині від народження притаманні певні універсальні біологічні передумови: безпорадність, залежність від дорослих, особливості статі, темпераменту тощо. І джерелом майбутнього виникнення конкретних відмінностей є те, що

кожна культура використовує зазначені «передумови» по-своєму. Концепція М. Мід ґрунтується на виділенні трьох форм культури, що ґрунтуються на характері стосунків між поколіннями і темпах суспільного розвитку. Серед згаданих форм: постфігуративна культура, в якій діти вчаться головним чином у своїх предків; кофігуративна, в якій і діти, і дорослі вчаться, насамперед, у своїх однолітків; префігуративна, в якій дорослі вчаться також у своїх дітей [6].

Е. Куруленко розглядає еволюцію дитинства в аспекті співвідношення репродуктивних і креативних механізмів соціалізації в соціокультурному контексті, підкреслюючи, що еволюція змісту й методів соціалізації дітей нерозривно пов'язана зі зміною соціально-економічної структури й форм суспільної діяльності людей. Саме тому внаслідок ускладнення і збагачення культури збільшується обсяг переданих з покоління в покоління знань, умінь і навичок, а самі форми їх передачі диференціюються та спеціалізуються [4, 53-54]. Дослідниця виокремлює в сучасному просторі дитинства три головні макросоціальні тенденції, які обумовлюють формування особистості дитини. Серед них:

- збільшення кількості соціальних інститутів і зміна значимості конкретних актів соціалізації;
- підвищення активності, вибіркової, суб'єктивності, креативності самої дитини;
- ускладнення й зміна цілей і методів соціалізації, що суттєво змінює структуру, функції та потенційний ефект соціалізації [4, 54].

Виділення в еволюції дитинства трьох форм наслідування: копіювання, імітації та моделювання, - дозволяє Е. Куруленко зробити висновок, що нині саме творчість, а не будь-яке копіювання виступає неодмінним атрибутом адаптації підростаючого покоління до постійної і динамічної зміни соціокультурних умов життя [5, 19].

Особливе місце в низці еволюціоністських теорій посідають концепції трансформації дитинства в сучасному суспільстві. Зокрема, С. Щеглова,

аналізуючи методики вивчення дитинства, пропонує наступну типологію концепцій, що відображають зміни змісту дитинства на межі ХХ–ХХІ ст.ст.:

- концепція кризи дитинства (розроблена Б. Ельконіним, В. Слободчиковим і доповнена Ю. Овіною). Автори даного підходу обґрунтували ідею про сучасну кризу дитинства як особливого критичного періоду в історичному розвитку дитинства, коли розходяться нерозривні у попередні епохи процеси дорослішання й освоєння культури;
- концепція індивідуалізації та дестандартизації дитячої біографії (автор - німецький дослідник П. Брюхнер), в якій осмислюється зсув раніше єдиних біографічних пунктів;
- концепція емансипації дитинства (розробили вчені У. Бек і Х. Попітц), в якій увага акцентується на набутті сучасною дитиною все більш значущого місця в родині, навчальних закладах і взагалі у суспільстві. В якості прикладу дослідники використовують тенденцію динамічного розвитку ідей щодо підтримки й захисту прав дітей;
- концепція розриву між раннім і пізнім дитинством (одним з перших її обґрунтував Л. Розенмайєр), в якій осмислюється поступове поглиблення розриву між раннім дитинством і підлітковим періодом;
- концепція зникнення дитинства (обґрунтували Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс та інші), яка спирається на факти зростання поінформованості дітей з питань сексу, смерті, хвороб, грошей тощо. Для підтвердження даної ідеї її прихильники звертаються до об'єктивних демографічних тенденцій трансформації дитинства в розвинених країнах, таких як, зниження народжуваності, зменшення числа дітей у розрахунках на одну родину тощо;
- концепція «злиття дитинства й дорослого світу» (її автор, німецький професор Д. Ріхтер), де наголошується, що сьогодні слід говорити не про зникнення дитинства, а про тенденцію стирання кордонів між дитинством і дорослістю. Прояви цієї тенденції помітні у динамічному

поглибленні подібності дітей і дорослих відносно одягу, моди тощо [10].

На відміну від еволюціоністських теорій функціоналістичні обґрунтовують відносну соціальну та економічну незначущість дитинства в порівнянні зі зрілістю. Один з ідеологів даного напрямку К. Девіс зазначає, що найважливіші функції для суспільства особистість виконує в дорослому, а не в дитячому віці. Тож ставлення суспільства до дитини можна вважати підготовчим, а його оцінки визнати, скоріше, потенційними. Виходячи з такого розуміння дитинства, будь-яке навчання, в якому потреби дітей є пріоритетними у порівнянні з потребами суспільства, дослідник називає соціологічною аномалією [12, 217]. Підтвердженням даної точки зору, на його думку, є те, що дітей в системі суспільних відносин виокремлюють у відповідну соціальну групу лише на формальному рівні, зважаючи на їх повну залежність від дорослих. І те, що за дітьми визнається лише один, провідний, вид діяльності – гра.

Інший представник функціоналістичного підходу до вивчення дитинства - Дж. Гарбаріно, розуміючи цей феномен як «життя в іншому світі», підкреслює, що в сучасну епоху статус дитини означає захищеність від економічного, політичного та сексуального впливів, відповідно, дитинство – це період, коли перевага повинна надаватися особистим інтересам дитини, тоді як суспільні інтереси мають зводитися до мінімуму [14, 120].

Як бачимо, відмінність підходів К. Девіса і Дж. Гарбаріно до вивчення дитинства полягає в їх розумінні пріоритетів: К. Девіс віддає першість потребам суспільства, Дж. Гарбаріно, натомість, обґрунтовує перевагу дитячих потреб. Однак, обох дослідників поєднує визнання дітей об'єктом суспільного впливу та необхідності їх цілеспрямованої підготовки до повноцінної діяльності в межах суспільної системи. Як зазначає К. Девіс, дитинство - перехідний період, мета якого – об'єднання дитини із суспільством [12, 214].

Підготовчим етапом до повноцінного дорослого життя дитинство вважають також Т. Парсонс та Ш. Айзенштадт. Розглядаючи покоління дітей як об'єкт соціалізації, дані вчені називають його проблеми (прояви невдоволення, соціального протесту тощо) формами девіантної поведінки. Зокрема, Ш. Айзенштадт підкреслює, що всіх дітей слід соціалізувати перш, ніж вони досягнуть статусу дорослого, - їм належить зазнати виховного впливу морального коду суспільства та загальноприйнятих правил життєдіяльності. У молодого покоління слід сформувати багаж знань і навичок, необхідний йому для здійснення дорослих ролей. Виокремлюючи такі завдання, дослідник наголошує, що у примітивних суспільствах цінності, які передаються дітям у родині, практично ідентичні цінностям, що будуть організовувати їхнє доросле життя. Відповідно, зміна статусу від дитини до дорослого – не дуже проблематичний процес. У сучасних індустріальних суспільствах, навпаки, існує чіткий структурний розрив між родиною, в якій зростає дитина, та економічною і соціальною системою, в якій вона згодом посяде певне місце. Отже, в даному випадку зміна статусу від дитини до дорослого набуває зовсім інших рис і є довгим періодом переходу [13, 296-297].

Розглядаючи дитинство у сфoїoмy ракурсі, О. Омельченко зазначає, що при ускладненні суспільства родина зберігає за собою емоційну і сексуальну функції, тож новим соціальним інститутам доводиться підтримувати всі інші аспекти соціалізації й забезпечувати якісну підготовку дітей до включення їх у широку соціальну систему. А оскільки всьому підростаючому поколінню належить бути соціалізованим, це покладає на відповідні соціальні інститути особливу відповідальність [7, 174-175].

В руслі функціоналізму характеризує дитинство і концепція Е. Болдінг, де на підґрунті аналізу стосунків дітей і дорослих виводиться їх розуміння як окремих класів [11, 63]. Зауважимо, що вказаний погляд на дитинство є досить поширеним, свідченням чого можна вважати його реалізацію в законодавстві, де щодо соціальної групи дітей вживається термін

«неповнолітня група». При цьому даний статус неповнолітніх, з одного боку, є певною перевагою, тому що гарантує увагу оточення та особливий захист з боку суспільства. Але з іншого боку, цей же статус символізує і закритість дорослого світу для дітей.

Деякі соціологи крім зазначених двох напрямків (еволюціоністського та функціоналістичного) виокремлюють ще й третій, за яким дитинство трактується у руслі конструктивізму. У ньому основою розгляду дитинства виступають дитячі практики, які, на думку прихильників даного напрямку, сприяють конструюванню простору дитинства та дозволяють представити дитинство особливою закритою системою - «субкультурою».

Елементи зазначеного розуміння культури дитинства зустрічаємо в роботах С. Іконнікової, І. Кона, М. Осоріної та інших. Так І. Кон, аналізуючи у своїх роботах культуру дитинства та звертаючи увагу на притаманну їй власну мову, структуру, функції, традиції тощо, визнає її автономною соціокультурною реальністю, своєрідною субкультурою. У ній дослідник виділяє три головні підсистеми: дитячу гру; дитячий фольклор і взагалі художню творчість; спілкування й комунікативну поведінку дітей [3, 43].

Слід вказати, що І. Кон пропонує також власну класифікацію парадигм вивчення дитинства. У першій з них цей феномен розглядається як особливий прошарок суспільства - «плем'я», з притаманними йому неповторними ігровими традиціями, культурою, мовою тощо. При цьому слово «плем'я» використовується у ньому з метою підкреслення можливості дитячої культури бути безписемною та містити у собі багато незрозумілих дорослим, однак досить суттєвих архаїчних елементів. За другою парадигмою діти як соціальна меншість є групою, аналогічною гендерним, расовим, соціально-економічним та етнічним меншостям. Таке розуміння дитинства робить його дослідників надзвичайно чутливими до питань соціальної нерівності, відносин влади та дискримінації. Третя парадигма окреслює соціальний простор дитинства як визнаний компонент усіх соціальних структур, дозволяє простежити, де, як і в якому саме статусі діти

здіянні в суспільному житті, та як це позначається на періодизації життєвого шляху особистості. І, нарешті, джерелом четвертої парадигми є розмаїття дискурсів, які формують і видозмінюють ідею дитини й дитинства. Вона робить можливим осмислення, підкреслення або, навпаки, ігнорування властивостей дітей, їх впливу на психологію дітей та взаємини з дорослими [3].

С. Іконнікова, говорячи про «субкультуру дитинства», обґрунтовує ідею самоцінності дитинства, його «внутрішньої насиченості переживаннями, емоційними стосунками, непомітними для дорослого світу і такими, що не завжди усвідомлюються самою людиною» [2, 14].

М. Осоріна, виокремлюючи фактори, що обумовлюють процес формування в дитини певного світосприймання, вказує на особливу вагомість і значимість серед них дитячої субкультури. До цих факторів належать:

- вплив «дорослої» культури, активними провідниками якої є спочатку батьки, а згодом й інші вихователі;
- власні зусилля дитини, що проявляються в різних видах її інтелектуально-творчої діяльності;
- вплив дитячої субкультури, традиції якої передаються від покоління до покоління дітей і є надзвичайно значущими в дитячому розумінні навколишнього світу [8, 12].

Зауважимо, що в межах останніх двох підходів дитинство навряд чи можна представити цілісно, у нерозривному поєднанні притаманних йому особливостей. Як на нашу думку, в обох воно, наприклад, опиняється поза системою суспільних відносин. Так, в одному випадку, розуміння дитинства як закритої системи - «субкультури» (особливої групи в соціальній структурі суспільства зі своїми неповторними інтересами та потребами) виводить його з дорослого світу. В іншому випадку статус неповнолітньої групи окрім переваг приховує і недоліки, зокрема, вказує на існування домінуючої групи з вищим соціальним статусом і більшими привілеями. Суперечливість

згаданих підходів змушує замислитись щодо характеру участі дітей у повноцінному житті соціуму, відшукати межу між їх захистом від суспільства та виключенням з нього.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що жоден з представлених підходів не може вважатися досконалим. Разом з тим їх аналіз дозволяє окреслити загальні риси сучасного соціологічного осмислення феномену дитинства (серед яких, зокрема, найважливішим є визнання множинності характеристик дитинства), а також побачити чітку тенденцію до зростання автономії простору дитинства від дорослого світу, збільшення ступеню його незалежності та вихід на позицію рівноцінного суб'єкта суспільних відносин, який не менше ніж на «дорослий» прошарок суспільства зазнає впливу змін оточуючої дійсності. Все це засвідчує нагальність комплексного осмислення характерних особливостей сучасного дитинства з метою виявлення тенденцій розвитку сучасних дітей як особливого «самоцінного» елементу суспільства. Без такого підґрунтя пошук адекватних структурним змінам соціуму механізмів формування у дітей соціально-значущих рис та моделей поведінки і, відповідно, прогнозування можливих цивілізаційних змін змісту дитинства буде проблематичним.

Список використаної літератури

1. Демоз Л. Психоистория (Эволюция детства) / Л. Демоз. – Ростов -на -Дону, 2000. – 510 с.
2. Иконникова С.Н. Защитный пояс культуры и стратегия отношения к детству / С.Н. Иконникова // Дети и старики как группы риска: миссия социальной работы в обществе переходного типа. Сборник статей и материалов международной конференции (15-17 мая 2000). – Самара, 2001. - С. 12-15
3. Кон И.С. Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / И.С.Кон. – М.: Наука, 1988. – 271 с.
4. Куруленко Э.А. Историческая эволюция детства. Социокультурный аспект // Вестник СамГУ. – Самара: СамГУ, 1998. – №1. – С. 51-57.
5. Куруленко Э.А. Творчество в пространстве культуры детства / Э. Куруленко // Дети и старики как группы риска: миссия социальной работы в обществе переходного типа. Сборник статей и материалов международной конференции (15-17 мая 2000). - Самара. 2001. - С.17-21
6. Мид М. Культура и мир детства: Избр. произведения. / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.

7. Омельченко Е.Л. Молодежные культуры и субкультуры /Е.Л.Омельченко. - М.: ИС РАН. 2000. – 264 с.
8. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В.Осорина. – СПб.: Питер, 2000. – 278 с.
9. Самойленко Н.В. Соціологія дитинства як об'єкт соціологічних досліджень/ Н.В. Самойленко. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/1.2009/Pages%20from%2059-66.pdf>
10. Щеглова С.Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства. – М. : ТО ЮНПРЕСС, 2000. – 164 с.
11. Boulding E. Children's Rights and the Wheel of Life / E.Boulding. – New Jersey: Transaction Book, 1979. – 126 p.
12. Davis K. The Child and Social Structure / K.Davis // Journal of Educational Sociology. – Vol.14. – P. 211-218.
13. Eisenstadt S. From Generation to Generation / S.Eisenstadt. – N.Y.: Glencoe, 1956 – 344 p.
14. Garbarino J. Can American Families Afford the Luxury of Children? / Child Welfare. – Vol.65. – No.2. – P. 119-125.

В статье анализируются существующие социологические подходы к пониманию феномена детства, обосновывается необходимость комплексного изучения проблематики детства с учетом современных структурных изменений социума.

Ключевые слова: детство, социум, социология детства

The article analyzes existing sociological approaches to understanding the phenomenon of childhood. The necessity of a complex research of childhood problems including structural changes in society is substantiated.

Key words: childhood, society, sociology of childhood.